

МЕТАМОРФОЗА УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ОЦІНЦІ ПОДІЇ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ: ВІД “АБСОЛЮТНОГО ЗЛА” ДО “БЕЗУМОВНОГО БЛАГА”

50-та річниця з дня виходу знакових тез і постанови ЦК КПРС “До 300-річчя возз’єднання України з Росією 1654-1954 рр”, як і чергова кругла дата (350-та річниця Переяславського акту), надають привід для нових дискусій та досліджень з цієї тематики.

В тоталітарному суспільстві опубліковані партійні документи (подібні до вищевказаних) набували догматичного значення для всіх прошарків, зокрема для науковців. Втім, січневі тези 1954 р., що їх складали професійні історики, а партійні функціонери їх лише відредаговували, підводили підсумок під історіографічним процесом так званого “марксистсько-ленінського” перегляду традиційних положень і концепцій, як української, так і російської історіографії національного напрямку. Цей процес розпочався ще у період дискусій 20-х рр. ХХ ст., але з II пол. 30-х рр. він пішов у бажаному для сталінського режиму руслі. Декларовані в той період нові концепції про “спільне історичне минуле” українців і росіян відповідали уявленню верхівки більшовицького режиму про україно-російський “братерський союз” – фундамент могутності Радянського Союзу¹.

Ключовими ланками в цьому історіографічному процесі стало вироблення двох знакових положень: про Київську Русь як “спільну колыску” (тут і надалі – виділено Ю.Н.) трьох східнослов’янських народів та про “возз’єднання” України з Росією в 1654 р. Останнє почало трактуватися як цілком позитивне явище, про що свідчить уже сам термін. Січневі тези ЦК КПРС 1954 р. пов’язали між собою названі положення й сакралізували їх в дусі офіційної радянської ідеології. Зв’язуючою ланкою між ними стали сформована в той же період в радянській медієвістиці теорія про “давньоруську народність” – спільного предка східних слов’ян. Ця теорія зводила фундамент не просто під “спорідненість”, а під етнічну єдність трьох східнослов’янських народів. Потрібно зауважити: таке потрактування в перспективі давало можливість повернення на позиції “єдиного руського народу”. І, дійсно, така тенденція прослідковується в працях 40-х рр. частини авторитетних російських медієвістів². Положення про спільну східнослов’янську державу, яка об’єднала (або навпаки: народність витворила державність) “єдину народність” східних слов’ян – слугувало в якості головного аргументу на користь споконвічної спільності історичного процесу у східних слов’ян. З такої точки зору

відновлення якщо не культурно-етнографічної єдності, то державно-релігійної єдності українців і росіян, що розпочалося в 1654 р. – закономірне й справедливе явище, “цілковите (або: безумовне) благо” для історичної долі всього східного слов’янства. Так, в січневих тезах “возз’єднання” характеризується як “закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов’янських народів – російського й українського”, а “актом возз’єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв’язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення”³.

Постулати про “спільну вітчизну”, “спільне походження”, “спільність історії і культури” слугували радянським ідеологам в якості засад теорії “єдиного радянського народу”, який витворюється шляхом “злиття націй”⁴. Застереження радянських істориків, що російський царат однаковою мірою “експлуатував пригноблені маси” росіян й українців не заперечувало тези про “цілковите благо” возз’єднання “єдинокровних братів”. Спроби десакралізації січневих тез ЦК КПРС 1954 р., що здійснювалися деякими радянськими істориками (приміром, М. Брайчевським⁵) жорстко придушувалися владою⁶. Лише історики української діаспори гостро критикували названі концепції радянської історіографії, обстоюючи в цілому позиції школи М. Грушевського⁷.

Проте, як в працях істориків української діаспори, та і в сучасній українській історичній науці часів незалежності⁸ зазначений історіографічний процес, який, зокрема, відбувався в історичній науці УРСР кінця 1930-х – початку 1950-х рр., всебічно не розкрито і не проаналізовано, спираючись, насамперед, на архівні матеріали, як на опубліковані⁹, так і не опубліковані¹⁰. В першу чергу не проаналізовано позанаукові чинники, що впливали на вироблення тих чи інших положень уже названих концепцій; не з’ясовано фактичний та хронологічний перебіг історіографічних подій, особистий внесок українських істориків у започаткування і/або розробку концепцій про Київську Русь як “спільну колыску”, “давньоруську народність” та “возз’єднання” України з Росією.

Наявний в архівах України корпус джерел та матеріалів, тогочасна періодика, опубліковані й неопубліковані праці істориків УРСР того періоду дозволяють дослідити метаморфозу

української радянської історіографії в оцінці події приєднання України до Росії.

Втім у даній студії зупинемося лише на початковому періоді (хронологічно – це кін. 30-х – поч. 40-х рр. ХХ ст.) цієї трансформації, коли поступово в українській історіографії і свідомості суспільства відбувається зміна акцентів по відношенню до оцінки Переяславської ради 1654 р. та її результатів, а також ролі і особи Б. Хмельницького.

Як відомо, стара схема і положення дореволюційної російської історіографії вперше зазнали “раціонального укладу” в творах М. Грушевського¹¹. Український історичний процес був категорично відокремлений від російського; “єдиний руський народ”, як в минулому, так і в сучасності, визнавався за такий, що розпадається на три самостійних “окремішних народності”; Київська Русь визнавалася лише утвором і першою державою українського народу; тощо. Відповідно, й приєднання України до Росії та подальша колоніальна інкорпорація України у склад Російської імперії визнавалася негативним явищем. Втім, з позиції так званого “абсолютного зла” воно розцінювалося вже в пореволюційний період у офіційній марксистській літературі 20-х – I пол. 30-х рр., коли більшовики викорчувували залишки ідеології російського націоналізму – однієї з трьох головних підвалин старого режиму. Однак і тоді партійна верхівка пильно слідувала за тим, щоби цей процес не виходив за межі виголошеної більшовиками нової месіанської ідеї для російського народу – ідеї світової соціалістичної революції та єднання “трудящих” всього світу навколо Москви у III-у комінтерні. Так, наприклад, коли під час літературної дискусії середини 20-х рр. М. Хвильовий висунув літературне гасло “Геть від Москви ...”, партійні ідеологи це потрактували як політичне гасло, як прояв українського буржуазного націоналізму. Зокрема, тодішній голова агітпропу ЦК КП(б)У А. Хвиля в дусі нової ідеологічної доктрини запропонував інше гасло – “разом з літературою Росії”¹². На цю літературну дискусію відгукнувся і сам Й. Сталін, який в листі до Л. Кагановича та політбюро ЦК КП(б)У від 26 квітня 1926 р. викрив антиросійськість наркома освіти О. Шумського, що за ним прикривався М. Хвильовий. Й. Сталін нагадав, що вище досягнення російської культури – ленінізм¹³. Тому, за логікою більшовицької верхівки, радянські народи мають бути “разом” з російським в справі побудови соціалізму та розгортання світової революції. Звідси можна вважати прогресивним явищем те, що завдяки історичним подіям минулого інші народи опинилися у складі однієї держави – СРСР.

Вже в 1934 р. компартійне керівництво тезово сформулювало основний напрямок подальшої трансформації історичної науки у зв'язку з необхідністю переглянути базові риси історичної теорії та шкільної методики викладання історії пануючої на той час марксистської школи М. Покровського, в якій підтримувалося

положення про “абсолютне зло” стосовно оцінки входження до складу Росії інших народів та держав. Одним із актуальних завдань була декларована необхідність відновлення ролі історії в патріотичному вихованні радянського суспільства. Показовими в цьому відношенні є офіційні партійні та урядові документи. Це – постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 16 травня 1934 р. “Про викладання цивільної історії в школах СРСР” та “Зауваження з приводу конспекта підручника історії СРСР” від 8 серпня 1934 р. за авторством Й. Сталіна, С. Кірова, А. Жданова. В них вимагалось від радянських істориків написання нових підручників, витриманих в більш традиційному для російської історіографії руслі.

Сталінський режим взяв курс на фактичне відродження Російської імперії під личиною СРСР. Втім, у національному аспекті імперський курс мімікрувався під “загальнорадянський патріотизм” й “інтернаціоналізм” із урахуванням національних особливостей СРСР. Останнє проявлялося в продовженні політики “коренізації” (в тому числі – “українізації”), яка по формі залишалася національною, а по суті – набувала де більше “загальнорадянських патріотичних рис”. Ставлення до спільного імперського й, взагалі, історичного минулого ставало більш лояльним до російського народу, який знову проголошувався “великим”¹⁴, тому що він переможно завершив першу в світі соціалістичну революцію і стоїть в авангарді всього прогресивного людства.

В середині 1930-х рр. в партійній періодиці та фахових історичних часописах розпочався процес критики та засудження “антиісторичних” та “антипатріотичних” положень історичної концепції М. Покровського та його учнів¹⁵. Було визнано за необхідне створення справді “марксистського” підручника з історії СРСР. В 1936 р. було оголошено конкурс на написання нових підручників з історії СРСР, а у серпні 1937 р. вийшла постанова журі урядової комісії з конкурсу на найкращий підручник. Якраз постанова й визначила напрями перегляду положень, що стосувалися місця й ролі Київської Русі в історії східних слов'ян та приєднання України до Росії. Саме в ній вперше пролунала вказівка розглядати приєднання до Росії інших народів і держав як “найменше зло”. До цієї постанови в офіційній радянській історіографії Переяславський акт оцінювався як “союз українських феодалів з російськими”, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною¹⁶. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму, як зазначає М. Брайчевський, цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як “безумовне зло”¹⁷. А в постанові журі вказувалося, що радянські історики “не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу... України під владу Росії, розгля-

дається... як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що... перед Україною стояла тоді альтернатива – або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж **найменшим злом**". Отже, більшовицьке керівництво змінило формулу "абсолютного зла" на іншу – "найменшого зла", що нею радянські історики повинні були користуватися як абсолютно вірною.

Після цієї постанови у науковій та популярній історичній літературі, а також періодиці різко почали мінятися оцінки явищ, подій та героїв історії народів СРСР. Відбувається певна "реабілітація" деяких героїв та подій дожовтневої російської історії, що мали важливе значення для формування нового радянського патріотизму й, які репрезентували собою часткове відновлення російського імперського патріотизму. Цьому сприяли також видання творів визначних дореволюційних істориків – С. Соловйова, В. Ключевського, М. Костомарова та ін. Ці зміни були необхідні сталінському режиму в умовах наближення нової світової війни. Загострення міжнародної ситуації в кінці 30-х рр., а особливо початок II-ї світової війни, військові акції СРСР проти Японії, Польщі, Фінляндії, Румунії каталізували перед сталінським режимом ідеологічну необхідність відродження імперського патріотизму. Для цього було вкрай необхідно відновити історичну пам'ять про героїв Російської імперії та її переможні війни. Партійним пропагандистам пропонувалося постійно нагадувати в своїх лекціях про боротьбу з іноземними загарбниками, підкреслюючи при цьому роль державних діячів і полководців минулого. В одному із виступів перед суспільствознавцями начальник Управління пропаганди ЦК ВКП(б) Г. Александров піддав їх різкій критиці за недооцінку історичного значення розвитку національної самосвідомості народів, зокрема російського¹⁸. Напередодні війни в головному партійному часописі СРСР "Большевик" виходить стаття Й. Сталіна, де піддано критиці працю Ф. Енгельса, присвячену викриттю імперіалістичної політики Росії. Ця стаття була написана Й. Сталіним іще 10 років тому, але "чекала" слушного моменту для оприлюднення. Втім, тут Й. Сталіним застосовуються досить обережні формулювання в рамках теорії про "найменше зло"¹⁹.

Після постанови 1937 р. урядового журі починають інакше оцінювати також і персонажів та події української історії. Зокрема, гетьман Б. Хмельницький, який до постанови в так званій марксистській історіографії іменувався не інакше як "лютій кат українського народу"²⁰, "зрадник повсталих козацько-селянських мас", який сприяв встановленню "колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту"²¹, знов повернувся до лав "народних героїв" України та Росії. В такій якості він виступає у виданій

1939 р. книзі із серії ЖЗЛ²². В липні цього ж року урочисто відзначається 230-річчя Полтавської битви. Новостворений Інститут історії України АН УРСР (далі – ІУ) проводить з цієї нагоди виїзну наукову сесію в м. Полтаві²³. Згодом за матеріалами сесії був виданий збірник, у переважній частині статей якого, висвітлення подій початку XVIII ст. було витримано в дусі нового сталінського політичного курсу²⁴.

Хоча українська історична наука й її носії були репресовані (в тому числі й марксистська школа М. Яворського) ще на рубежі 20-х – 30-х рр., проте справа перегляду засад національної історіографії в руслі нового сталінського курсу затягувалася, в першу чергу, через відсутність кадрів: освічених, фахово підготовлених істориків було обмаль та й ті, що були, в умовах великого терору середини 30-х рр. (і пізніше) перманентно зазнавали репресій²⁵. Лише зі створенням в 1936 р. Інституту історії України АН УРСР (далі – ІУ) справа поступово зрушилася. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 11 квітня 1935 р. "Про підготовку курсу історії України", ІУ приступив до складання марксистських курсів з української історії²⁶ – стислого курсу (посібник для середньої школи), синтетичного багатотомного курсу (посібник для вузів) та ін. Одночасно колектив Інституту приступив до написання окремих нарисів по періодах, в яких мали подаватися, згідно новій направленості, виклад історичного процесу та оцінка подій, фактів та особистостей. Взірцем для радянських історичних праць став сталінський "Короткий курс історії ВКП(б)", що вперше публікувався на шпальтах газети "Правда" у вересні 1938 р.

Одночасно з появою формули "найменшого зла" розпочався перегляд місця і ролі Київської Русі в історії східного слов'янства. "Першою ластівкою" такого перегляду став вихід у світ початкового випуску "Нарисів з історії України" ("Київська Русь і феодальні князівства"), що його підготували К. Гусликий та Ф. Ястребов – наукові співробітники ІУ. В цьому виданні вперше²⁷ в українській радянській історіографії було висунуто положення про Київську Русь як "спільний початковий період" в історії українців, росіян та білорусів. Зокрема, тут зазначається, що Київська держава була «східнослов'янською державою... ні український, ні білоруський, ні російський народи в цей період ще не оформилися». На думку співавторів, вони почали зароджуватися з кінця XI ст. Ці «народності, зв'язані спільним початковим періодом історичного розвитку, спільною боротьбою з зовнішнім ворогом, споріднені одна з одною мовою, культурою і побутом»²⁸. У перевиданні даної монографії (1939 р.) науковці відносять початок зародження трьох народностей вже до XI–XII ст.²⁹. А культурна спадщина Київської Русі, на їхню думку, стала надбанням усіх трьох східнослов'янських народів³⁰.

Зазначені погляди на Київську Русь та її культурну спадщину починають підтримувати

авторитетні радянські дослідники. Знову впливає із забуття вираз “спільна колиска”. Так, відомий дослідник історії давньоруської літератури академік АН УРСР М. Гудзій пише, що «Слово о полку Ігоревім» «виникло в тій спільній колисці, якою була Київська Русь для великоросів, українців, білорусів, воно по праву належить в рівній мірі всім цим трьом братнім народам»³¹. Але остаточне затвердження нової концепції про Київську Русь було зроблено в працях офіційного лідера радянських істориків – академіка Б. Грекова. Головна теза, яка згодом постійно повторювалась радянськими істориками – наступна: «історія Київської держави – це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії. Це історія держави, яка дала можливість дозріти і вирости і Україні, і Білорусії, і Великоросії»³².

Окрім утвердження положень про Київську Русь як “спільну колиску” в історичній науці СРСР майже одночасно виникає ідея про єдиний руський (східнослов’янський) народ Київської Русі. Ця ідея висувається знову ж таки академіком Б. Грековим в 1939 р. у монографії “Київська Русь” та інших його працях³³. Так співпало, що в цей рік відбувається вікопомна подія в історії українського народу – об’єднання його в “єдиній радянській державі” – УРСР. Відгукнувся на цю подію і Б. Греков, який в своїй доповіді, виголошеній 26 жовтня 1939 р. на засіданні Відділення історії та філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі “Новый мир”), прослідковує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім єдиним “руським народом” Давньої Русі³⁴. Тут Б. Греков, щоправда, кілька разів використовує більш коректний і історично вірний термін – “народ Русь” та “русини”. Підкреслимо, що під цими найменуваннями вчений мав на увазі всіх східних слов’ян.

Радянська пропаганда і офіційна історіографія справедливо характеризувала входження західноукраїнських земель в 1939-40 рр. до складу УРСР як возз’єднання українського народу. Підкреслюється, що ця подія сталася лише завдяки “мудрій” політиці більшовицького керівництва і особисто Й. Сталіна. Українські історики прийняли активну участь в новій ідеологічній кампанії з приводу події входження Західної України до складу УРСР. Тоді ж і виникає, за словами К. Гуслистого – “ідея возз’єднання” (українського народу)³⁵. Видається ряд статей і брошур, в яких підкреслюється національний момент: історія Західної України в контексті національної боротьби українського народу проти поляків та інших загарбників. В листопаді 1939 р. ІІУ провів наукову сесію присвячену історії Західної України³⁶. На матеріалах сесії був виданий збірник наукових статей під загальною назвою “Західна Україна”. Достатньо навести для прикладу назву “офіціозної” статті директора ІІУ С. Белоусова, щоби став

зрозумілим контекст цих ідеологічних заходів. Стаття називалася – “Крах польської держави і з’єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР”³⁷. В цьому ж році, напевно, вперше за період існування Радянської України відзначалася у позитивному контексті ювілейна річниця приєднання України до Росії. 285-та річниця Переяславської ради була відмічена схвальними статтями співробітників ІІУ³⁸.

В тому ж збірнику “Західна Україна” була опублікована стаття старшого наукового співробітника ІІУ М. Петровського, в якій події 1654 р. характеризуються як “об’єднання двох братніх народів – українського і російського”³⁹. В тому ж спрямуванні викладені думки і в його докторській монографії, що вийшла 1940 р. в серії “Нариси історії України”(вип. IV) під назвою “Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.)”. В доробку дається цілком схвальна оцінка діяльності Б. Хмельницького, направленої на об’єднання українського народу з народом російським. М.Петровський наполягає, що слід “оцінювати роль Хмельницького в історії України з погляду основного питання, яке тоді стояло і розв’язувалось українським народом – звільнення спід гніту шляхетської Польщі і об’єднання з братнім російським народом, приєднання України до Росії – питання, які були для українського народу питаннями життя і смерті”⁴⁰. З цієї точки зору вчений називає Б.Хмельницького “героєм українського народу”, який має займати місце “поруч з такими героями нашого народу, як Олександр Невський, Мінін і Пожарський та інші”⁴¹. Звичайно, що факт приєднання України до Росії оцінюється вченим у позитивному ракурсі⁴². Втім, як пригадує в 1947 р. К. Гуслистий, – М. Петровський лише після постанови урядового журі (1937 р.) взявся до закінчення дисертації, тобто, він став на вищевказану точку зору, принаймні, в 1937 р.⁴³ В своїх працях до початку 30-х рр., М. Петровський дотримувався поглядів, характерних для школи М. Грушевського, тобто відносився до приєднання і його наслідків для України негативно. Як каже О. Введенський (теж у 1947 р.), у кінці 30-х рр. М. Петровський поміняв свої погляди на цю проблему на 180 градусів⁴⁴. Необхідно сказати, що в той період він наразився на різку критику. В самому Інституті його критикували О. Оглоблін, директор ІІУ О. Белоусов та ін.⁴⁵ З інших позицій критику поглядів М. Петровського на приєднання України до Росії та на роль і особу Б. Хмельницького, пізніше продовжили М. Рубач і М. Супруненко⁴⁶. Ідеалізуючи постать Б. Хмельницького та позитивно оцінюючи приєднання, М. Петровський вже до війни, фактично, відійшов від формули “найменшого зла”. Позиція (що постійно популяризувалася ним в масових виданнях) по цьому питанню такого компетентного дослідника-джерелознавця сприяла утвердженню саме такої оцінки приєднання і особи Б. Хмельницького, як

в усьому суспільстві взагалі, так і серед партійно-державного керівництва, зокрема⁴⁷.

Возз'єднання українського народу надихнуло партійних ідеологів спробувати провести цю ідею "червоною ниткою" через всю історію України. Виконання цього завдання було покладено саме на М. Петровського. Замовлення йому поступило від Українського філіалу ІМЕЛ при ЦК КП(б)У, а друкувати майбутню працю мав Укрполітвидав⁴⁸. Вже на початку літа 1941 р. була набрана в типографії його велика монографія з відповідною назвою – "Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі", але в умовах війни вже готовий набір і, навіть, машинопис – загинули⁴⁹. Очевидно, що вчений готував її приблизно з 1939 р., коли ця тема стала гостро актуальною. На жаль, архівних документів, які свідчили би про момент початку роботи над нею не збереглося. Сам автор свідчить, що в монографії він "підсумував свою багаторічну роботу"⁵⁰. Тут, історик ставив собі за мету показати розвиток українського народу від його початків до 1939 – 40 рр., як історію боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі та **"об'єднання з російським народом"**⁵¹. Фактично, це був короткий курс історії України, якому надавалося великого суспільно-політичного значення. Не дивно, що значне місце в монографії займало висвітлення подій Визвольної війни українського народу середини XVII ст. та приєднання України до Росії. Виклад цього матеріалу відповідав докторській монографії М. Петровського 1940 р.

Однією з перших публікацій на основі чернеток монографії, стала стаття "Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів"⁵². Фактично, вона собою становила скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії⁵³. Вийшла стаття на початку 1942 р., але, як зазначає сам автор, вона була ним написана ще до війни⁵⁴. Тут, вперше, на основі положень, сформульованих Б. Грековим, була викладена у головних рисах концепція про давньоруську народність (у М. Петровського – "єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств")⁵⁵.

Скорочені варіанти, науково-популярні за характером, вищевказаної монографії вийшли в роки війни, як українською, так і російською мовами⁵⁶. Серед них, найбільш важливою в політичному сенсі, була публікація на шпальтах головного союзного партійного часопису – "Більшовик"⁵⁷. Вона вийшла в січні 1944 р. в дні відзначення 290-ї річниці Переяславського акту і, фактично, відображала офіційну позицію Компартії щодо нової схеми історії України. Цю статтю М. Петровського особливо відзначає директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф. Єневич в своїй довідці про роботу ІІУ з часів його заснування, яку він підготував в травні

1944 р. для пропаганди ЦК⁵⁸. В статті М. Петровський підкреслює, що приєднання України до Росії зіграло "виключно важливу роль в подальшій історії українського і російського народів"⁵⁹. На початку статті М. Петровський сформулював "формулу", як він сам указував пізніше⁶⁰, українського історичного процесу. Цю формулу постійний опонент М. Петровського М. Рубач назвав "ревізією ленінізму"⁶¹. Формула М. Петровського, також була не сумісна з формулою "найменшого зла". Фактично, вона підводила базу для тези про "безумовне благо" щодо приєднання України до Росії та його наслідків. Ось ця формула: "Історія українського народу – це історія споконвічної боротьби народних мас проти соціального і національного гніту, за возз'єднання в єдиній українській державі, за **об'єднання з братським, єдинокровним російським народом**"⁶².

Таким чином, майже одночасно відбуваються: поява тези про "найменше зло", що міняє відношення до факту приєднання України до Росії, відзначення 285-річчя цього приєднання з урахуванням тези про "найменше зло", прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як "спільний початковий період" історії трьох східнослов'янських народів та висунення ідеї про "народ Русі" як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939 – 1940 рр. – возз'єднання українських земель і українського народу. Аналіз джерел, що стосуються історіографічної ситуації наступних років свідчить, що в українській історіографії поступово відбулася екстраполяція оцінки подій 1939-40 рр. на події середини XVII ст.; або, інакше, термін "возз'єднання", який був правильно застосований до факту об'єднання в 1939-40 рр. українського народу, тепер зазнав акомодатії щодо характеристики приєднання України до Росії в 1654 р.⁶³ Такій акомодатії посприяло впровадження концепції про Київську Русь як «спільну колиску» та концепції про «давньоруську народність».

Зміна акцентів в українській історіографії та офіційній пропаганді в оцінці названої події відбувалася в цілому з огляду на зміни (внутрішні й зовнішні) в політичній ситуації СРСР та УРСР. Необхідно зацентувати, що більшовицький ідеологічний апарат не диктував науковцям – історикам – конкретних положень, а вказував лише загальний напрямок перегляду старих концепцій, як української, так і російської історіографій. Перипетії і нюанси подальшого ідеологічного та історіографічного процесу, вплив суспільно-політичної ситуації в державі, відзначення ювілейних дат тощо вносили свої корективи до справи оцінки приєднання і остаточної відмови від формули "найменшого зла". Але про це – в наступних наших дослідженнях.

Примітки

1. Про це прямо йшлося в інструкціях 1948 р. ЦК КП(б)У з нагоди відзначення 300-річчя початку Визвольної війни українського народу. Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.1635. – Матеріали к 300-летию начала освободительной. войны (1648 – 1654 гг.). – 1948 г. – Арк.5.
2. Ісаєвич Ярослав. Проблеми походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.27-29.
3. Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією. – К., 1954, – С.5, 10-12.
4. Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.19-20.
5. Названий історик, як відомо, піддав критиці схему січневих тез у праці “Приєднання чи возз'єднання” (1966 р.), що поширювалася у самвидаві, а вийшла друком у Торонто в 1972 р. – Див.: Брайчевський Михайло. Вибрані твори. – Нью-Йорк – Київ, 1999. – С.7-8; С.489-535.
6. Див., напр.: Брайчевський М. Як Президія Академії наук розправлялася з непокірливим істориком. // Український історик. – 1997. – Т. XXXIV. – Ч. 1-4. – С.216-221.
7. Див. напр.: Оглоблин О. Вказ пр. – С.19; Крупницький Б. Основні проблеми історії України. – Мюнхен, 1955. – С.7-8; Его же. Українська історична наука під советами. – Мюнхен, 1957. – С.13; Чубатий М. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью-Йорк, 1964. – С.14; Его же. Українська історична наука (її розвиток та досягнення). – Філадельфія, 1971. – С.6.; Ждан Михайло Княжа доба історії України в інтерпретації радянських істориків // Український історик. – 1977. – № 1-2 (53-54). Рік. XIV. – С.38; Голубенко Петро Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С.93-95 (Перевид. 1987 г.) та ін.
8. Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лецатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 pp.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996. – Ч.І; Коваль М.В. Сталін, тоталітаризм і українська історіографія (30-40-і pp.) // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. Вип. 1. – К., 1997; Санцевич А. Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис: До 60-річчя установи. – К., 1998; Удод О.А. Кость Гусликий – історик України. К., 1998 та ін.
9. Ряд цінних архівних документів і матеріалів з нашої теми є у збірниках, виданих в роки незалежності Інститутом історії України НАН України. Вони до сих пір, практично не задіяні в історіографічних працях, напевно через свій обмежений наклад. Маються на увазі наступні публікації: У лецатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936 – 1956 pp.): Зб. документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я. Пиріг (керівник), Т.Т. Гриценко, В.М. Мазур, О.С. Рубльов. – К., 1996; Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936-1941 pp.). – К., 2001.
10. Автором цієї статті використано для власного дослідження із неопублікованих джерел в основному матеріали ЦДАГО України.
11. Див. прим.: Грушевський М.С. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статті по славяноведению. – Сп-б, 1904. – Вып. I. – С.291-304.
12. Хвиля А. Про наші літературні справи. – Коммунист. – 1926. – 28 апреля. – С.2.
13. Сталин И. Тов. Кагановичу и другим членам ПБ ЦК КП(б)У // Сталин И.В. Сочинения. – Т.8. – М., 1954. – С.152-153.
14. Одним із перших цей епітет застосовує головний редактор провідного історичного журналу СРСР Б.Волін. Див.: Великий русский народ // Исторический журнал. – 1937. – №5. – С.1-17.
15. Див., напр.: Фохт А.О. О методических и педагогических ошибках М.Н. Покровского // Исторический журнал. – 1937. – № 3.
16. БСЭ. Первое издание. Том LIX. – М., 1935. – С.818.
17. Брайчевський Михайло. Вибрані твори... – С.492.
18. Див.: Петров В.А. Страна готовилась к отражению агрессии // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 6. – С.5, а також у: Коваль М.В., Рубльов О.С. Вк. пр. – С.13-17.
19. Сталин И. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. – 1941. – № 9. – С.1-5.
20. Див., напр., свідчення істориків під час наради з партійно-державним керівництвом у 1947 р.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У. 6 мая 1947 г. – 2-е засідання. – Арк.96.
21. БСЭ. – Т. LIX. – М., 1935. – С.819.
22. Осипов К. Богдан Хмельницкий. (Серия “Жизнь замечательных людей”). № 34. – М., 1939.
23. Див.: Юркова О.В. Вк. пр. – С.93-95.
24. Див.: Полтавська битва: Труды науковой сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709 – 1739) / Під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – 138 с.
25. Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Вк. пр. – С.8-12.

26. Юркова О.В. Вк. пр. – С.9.
27. Власне, вперше це було здійснено М.Л. Рубінштейном в книзі: Нарис історії Київської Русі. – Харків-Одеса, 1930. – С.5. Але на той момент положення одеського вченого були не актуальними і залишилися не поміченими.
28. Нариси з історії України. Вип. I. / Під заг. ред. С.М. Белоусова – К., 1937. – С.81.
29. Нариси з історії України. Вип. I. / Під заг. ред. С.М. Белоусова – К., 1939. – С.81.
30. Нариси з історії України ... – 1937; 1939. – С.160, 184.
31. Гудзий Н. "Слово о полку Игореве" и его историческая почва // Исторический журнал. – 1938. – № 7. – С.13.
32. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.8-9.
33. Див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.34-50.
34. Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – №10-11. – С.248-256.
35. З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. II. – С.54.
36. Див. програму сесії, опубліковану в збірнику: О.В. Юркова: Вк. пр. – С.103-105.
37. Белоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. С.М. Белоусова і О.П. Оглобліна. – К., 1940. – С.97-109.
38. Див., напр.: Марченко М. Присоединение Украины к России 1654 г. // Большевистское знамя. – Одесса, 1939. – 18 января. – С.2; Петровський М. Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії // Пролетарська правда. – 1939. – 18 січня. – С.2: Його ж: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річниці // Чорноморська Комуна. – Одеса, 1939. – 18 січня. – С.3 та ін.
39. Петровський М.Н. Західна Україна у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі (1648 – 1654 рр.) // Західна Україна. – С.64.
40. Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654 рр.). / Нариси з історії України. Вип. IV. – К., 1939. – С.243.
41. Там само. – С.254-255.
42. Там само. – С.200-211.
43. З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29 – 30 квітня 1947 р. ... – С.52.
44. Див. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.753. – Совецание историков при ЦК КП(б)У. 1947 г. 1-е засідання Упр. пропаганди. Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. 29 апреля 1947 г. – Арк.59-61
45. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. 6 мая 1947 г. – 2-е засідання. – Арк.12, 97.
46. Див., зокрема: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.383. – Стенограмма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при Отделе Пропаганды и Агитации ЦК КП(б)У. – 2-е заседание от 17 марта 1945 г. – Арк.47-50, 57-59.
47. Про це свідчить, зокрема, такий відомий державний і партійний діяч, як Д. Мануїльський. Див: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.756. – Арк.118.
48. Там само. – Арк.1.
49. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Арк.1. Відновлений варіант монографії, що повністю так і не була опублікована, зберігається в особовому фонді М.Н. Петровського в ІА НБУ ім. В.І. Вернадського: Ф.230, оп.1, спр.61 (181 арк.), спр.62 (192 арк.), спр.63 (184 арк.), спр.64. (219 арк.).
50. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Стаття проф. М. Петровського "Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве". 1943 р. (на 106 арк.). – Арк.1. Див., також, позитивний відгук П.Г. Тичини: Розвиток української радянської культури за 25 років // Вісті АН УРСР. – 1943. – № 1-2. – С.49.
51. Див.: ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.52. – Арк.1.
52. Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.50-52.
53. Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.5-22. Пор.: ІА НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.230, оп.1, спр.61. – Арк.83-128.
54. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.70, спр.759. – Арк.30.
55. Петровський М.Н. Київська Русь ... – С.5-22.
56. Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. – К.-Х., 1944. – 28с.; Петровский М.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М., 1944. – 87с. та ін.
57. Петровский М.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. – 1944. – №2. – С.42-55.

58. Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф. Єневича "Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР" (17 травня 1944 р.) // У лецатах тоталітаризму ... - Ч. I. - С.126.
59. Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. - 1944. - №2. - С.51.
60. Див.: ЦДАГО України. - Ф.1, оп.70, спр.756. - Арк.94.
61. Там само. - Арк..95.
62. Петровский Н.Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве // Большевик. - 1944. - №2. - С.42.
63. Найбільш яскраво підтверджує нашу думку відповідний фрагмент виступу М. Петровського на цю тему на останньому засіданні наради в ЦК КП(б)У, що проходила в квітні-травні 1947 р. Див.: ЦДАГО України. - Ф.1, оп.70, спр.756. - Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. 6 мая 1947 г. - 2-е засідання. - Арк.91-94.

